

MATNNING VAQT JIHATDAN TASHKIL ETILISHIDA RETROSPEKTSIYA VA PROSPEKTSIYA KATEGORIYALARINING O'RNI

Qulmanova Mohinur Anvar qizi

Mirzo Ulugbek nomidagi

O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti

mohinurkulmanova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-0390-3241>

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslikda muhim o'rin tutuvchi retrospeksiya va prospeksiya kategoriyalarining matnning vaqt jihatdan tashkil etilishidagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda ushbu kategoriyalarning matn ichidagi vaqt dinamikasini shakllantirish, voqealar izchilligini ta'minlash hamda o'quvchining interpretatsion faoliyatiga ta'siri yoritiladi. Ayniqsa, retrospeksiyaning kohesiya, informativlik va integratsiya kategoriyalari bilan uzviy bog'liqligi, uning subyektiv va obyektiv turlari, implisit va eksplisit ifodalanish shakllari misollar asosida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, o'zbek va jahon adabiyoti namunalarida retrospektiv unsurlarning qo'llanishi tahlil qilinib, ularning badiiy-estetik ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot natijalari retrospeksiya va prospeksiyaning matn mazmunini chuqurroq anglash, vaqtlararo bog'lanishni ta'minlash va o'quvchi tafakkurini faollashtirishdagi muhim rolini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: retrospeksiya, prospeksiya, matn lingvistikasi, vaqt kategoriyasi, kohesiya, integratsiya, informativlik, matn tahlili, badiiy matn, interpretatsiya, diskurs, implisitlik, eksplisitlik.

Abstract: This article analyzes the role of retrospection and prospection as key categories in modern linguistics in the temporal organization of text. The study explores how these categories shape temporal dynamics within the text, ensure the coherence of events, and influence the reader's interpretative activity. Particular attention is paid to the close relationship of retrospection with the categories of cohesion, informativeness, and integration, as well as to its subjective and objective types and its implicit and explicit forms of expression, illustrated through examples. In addition, the use of retrospective elements in Uzbek and world literature is examined, highlighting their artistic and aesthetic significance. The findings confirm the important role of retrospection and prospection in achieving a deeper understanding of textual meaning, establishing intertemporal connections, and enhancing the reader's cognitive engagement.

Keywords: retrospection, prospection, text linguistics, category of time, cohesion, integration, informativeness, text analysis, literary text, interpretation, discourse, implicitness, explicitness.

Zamonaviy tilshunoslikda matnning vaqt jihatdan tashkil etilishi muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Xususan, retrospeksiya va prospeksiya kategoriyalari matn ichidagi vaqt dinamikasini belgilab, o'quvchining interpretatsion jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi (Galperin, 1981; Chafe, 1994).

Retrospeksiya va prospeksiya kategoriyasini ko'rib chiqishga o'tganimizda, biz yana vaqt va makon tushunchalari hamda ularning til orqali ifodalanish sohasiga qaytamiz. Aslida, retrospeksiya va prospeksiya o'zgarish nuqtasining shakllari

hisoblanadi va shu kategoriyalar orqali sodir bo'layotgan hodisalarni anglash jarayoni amalga oshiriladi (Satarov, 2010). Aynan ular, va ayniqsa retrospeksiya, o'quvchining kuzatuv tajribasini yaratishda asos bo'lib xizmat qiladi, shu orqali u vaqtlar o'zaro bog'lanishini anglashga qodir bo'ladi.

Retrospeksiya mazmun-faktual ma'lumot orqali yuzaga keladi. Adabiy asar muallifi o'quvchini ilgari berilgan faktlarga qaytarib, ularni e'tiborga olishga undaydi, xotirada alohida lahzalarni saqlashga majbur qiladi. Shu bilan, retrospeksiya kohesiya vazifasini ham bajaradi (Halliday & Hasan, 1976). Retrospeksiya matnda uning asosidagi pragmatik yo'naltirishga qarab uch turda namoyon bo'lishi mumkin (Galperin, 1981): a) o'quvchining xotirasida ilgari berilgan ma'lumotni tiklash yoki unga yangi, o'tgan vaqtga oid va matnning keyingi rivojlanishini tushunish uchun zarur bo'lgan ma'lumotnoma berish;

b) ushbu ma'lumotni yangi sharoitda, boshqa kontekstdagi, retrospektiv qismdan oldingi gaplar hisobga olinib qayta talqin qilish imkonini berish; c) matnning alohida qismlarini yangilash, mazmun-konseptual ma'lumotga bilvosita taalluqli bo'lgan qismlarni.

Shu bois, retrospektiya kategoriyasi matnning alohida qismlarini qayta aksentlashni o'z ichiga oladi. Turli usullar bilan amalga oshiriladigan retrospektiya xotiramizda uyg'onadigan narsalarning ahamiyatini qayta baholashga majbur qiladi va ko'pincha ilgari ahamiyatsiz yoki ikkinchi darajali ko'ringan narsa muhim qismga aylanadi.

Retrospeksiya ayniqsa matnni qayta va ko'p marta o'qishda samarali qabul qilinadi. Amalda har bir matn ma'lum darajada retrospeksiyaga asoslangan. Axborotning ketma-ket to'planishi ilgari olingan ma'lumotni xotirada saqlashsiz imkonsiz. Biroq, retrospektiya matn kategoriyasi sifatida muallifning maqsadli harakatini talab qiladi. Muallif o'quvchini xotirasidan uyg'otishi kerak bo'lgan faktlarni tanlash huquqiga ega.

Retrospeksiya subyektiv-o'quvchi va obyektiv-muallifiy bo'lishi mumkin, ya'ni bu voqea matnning uzluksizligini individual ijodiy qabul natijasi yoki muallifning oldingi matn qismlariga qilgan murojaati bo'lishi mumkin. Bizning fikrimizni tushuntiramiz: o'quvchi allaqachon o'qilgan qismlarga qaytishi mumkin, chunki bu qismlar xotirada "tutib qolingani" va matnning chiziqli harakatidagi faktlar va voqealar bilan bog'langan bo'ladi. Ushbu subyektiv retrospeksiya ma'lum darajada grammatik integratsiya kategoriyasi tomonidan yuzaga keladi, u alohida "bloklar"ni birlashtiradi. Ilgari o'qilgan qismlarga (aql bilan) qaytish odatda matn kompozitsiyasining natijasidir, bu esa o'quvchining e'tiborini tanlangan, ko'pincha faollashtirilgan matn elementlariga yo'naltiradi.

Matnda "meni esga tushdi", "ilgari aytilganidek", "shuni eslab qolaman" kabi so'zlar paydo bo'lganda, o'quvchi oldingi voqealarni eslaydi — bu obyektiv-muallif retrospeksiyasidir (Galperin, 1981).

Retrospeksiya turli usullar bilan ifodalanadi, ulardan eng muhimi takrorlashdir. Retrospeksiya o'zi ham o'ziga xos takrorlash — fikrning takrorlanishi bo'lib, bu matnning harakatini sekinlashtiradi. Shu bois, retrospektiya avvalgi ma'lumotni yangilash va ko'pincha mazmun-faktual ma'lumotga mazmun-konseptual qism berish uchun matn uzluksizligini to'xtatish sifatida qaralishi mumkin.

Tahlil qilinayotgan kategorianing ahamiyati shundaki, u asarning vaqtiy kesmalarini integratsiya qiladi. Boshqacha qilib aytganda, retrospektiya matnni o'tgan,

hozirgi va ba'zi sharoitlarda kelajak nuqtai nazaridan ko'rib chiqishga majbur qiladi. M.A. Satarov buni shunday ifodalaydi: "Asarning har bir vaqtiy kesmasi, o'z-o'zini takrorlaydigan va mavjud ob'ekt va sub'ektning aktual turgan holatida sintez qilinadigan jarayon sifatida, quyidagilarni birlashtiradi:

- allaqachon amalga oshgan, "qotib qolgan" va "mustahkamlangan" o'tgan;
- bevosita tajriba qilinayotgan hozirgi;
- hali amalga oshmagan, lekin allaqachon oldindan sezilayotgan kelajak" (M.A. Satarov, 98).

Ko'pchilik grammatik matn kategoriyalari kabi, retrospeksiya boshqa kategoriyalar bilan yaqin bog'liq — kohesiya, informativlik, bo'linishlilik, avtosemantika va boshqalar. Ushbu kategoriyaning amalga oshirilishi o'quvchining mazmun-konseptual ma'lumotni qabul qilishga tayyorligi bilan belgilanadi. Qanday qilib, har doim ham oson dešifrlanmaydi. Shu maqsad uchun o'quvchidan ma'lum darajada kitobxonlik, badiiy ifodaning qonunlarini, uslubiy usullar va kompozitsion shakllarni tushunish talab etiladi, umumiy madaniyatni aytmasdan ham. Biroq ba'zi tadqiqotchilar tayyor va tayyor bo'lmagan o'quvchilar o'rtasidagi farqni muhim deb hisoblamaydi (N. Verdaasdonk, C.C. Van Rees).

Retrospeksiya har doim matnda ifodalanadigan gapning bir qismi sifatida darhol sezilmaydi, u bilvosita yordam beruvchi vosita sifatida xizmat qiladi. To'liq estetik ahamiyatga ega ma'lumotni olish uchun eng muhim omil — takrorlashdir. Faqat takrorlash orqali badiiy asarni to'liq qabul qilish mumkin.

Birinchi o'qishda faqat "o'tayotgan" taassurotlar, retrospeksiya orqali asta-sekin aniq shakl, muhimlik va og'irlik kasb etadi. Shu bilan birga, retrospeksiya matnning alohida qismlarining o'zaro bog'liqligini chuqurroq tushunishga yordam beradi va shu tariqa integratsiya jarayonini ta'minlaydi.

Subyektiv retrospeksiya nafaqat individual tahlil vektori, balki matnning o'zi bilan bilvosita bog'liq parametrdir. Subyektiv faqat retrospeksiyaga uchragan qismlarning tanlanishi. Matndagi oxirgi birliklar to'plami ma'lum tartibni nazarda tutadi va aynan shu tartibda, bo'linishlilik va kohesiya bo'limlarida ko'rsatilganidek, tegishli ma'lumot mavjud. Uni dešifrlash uchun matn qismlarining o'zaro joylashuvini puxta tahlil qilish talab etiladi, bu esa majburan retrospeksiyaga olib keladi. Ushbu matn qismlarining ahamiyati haqida subyektiv fikr odatda muallifning umumiy "strategiyasidan" kelib chiqadi va matnning o'zi belgilagan chegaralardan chiqolmaydi.

Chexovning "Krasavitsalar" hikoyasida uning his-tuyg'ulari va holati shunday tasvirlanadi:

"Ammo keyin men asta-sekin o'zimni unutdim va butunlay go'zallik hissiyotiga berildim. Men allaqachon daslabki steplarni zerikish, chang haqida eslamadim..."

Bu yerda retrospeksiya "men allaqachon eslamadim" so'zlari bilan ifodalanadi. O'quvchining e'tibori tasvirlanayotgan voqealardan oldingi fakt va epizodlarga ko'chiriladi.

Bu borada U. Veynreyxning fikri ham qiziqarli: *"Ko'rinib turibdiki, universal qonuniyat shundan iboratki: o'tgan vaqtga nisbatan tillarda ko'proq (yoki shuncha, lekin kamroq emas) vaqt farqlari mavjud, kelajak esa bundan kamroq ifodalanadi. O'tgan vaqt darajalari va ularning turlari tillar bo'yicha keng farqlanadi va bu tadqiqotlar uchun qiziqarli material hisoblanadi"* (U. Veynreyx, 179). Ko'pchilik matnlarda retrospeksiya implisit tarzda namoyon bo'ladi. U bizning xotiramizning ilgari berilgan ma'lumotni saqlash va uni hozirgi voqealar bilan bog'lash qobiliyatiga

asoslanadi. Aynan retrospeksiyaning bu implisitligi o'quvchiga "o'tgan darajalari" haqida tasavvurga katta maydon beradi.

Retrospeksiya tilshunoslik kategoriyasi o'zbek adabiyotida ham uchraydi, ayniqsa hikoya va roman janrlarida. Ushbu mavzuni yoritadigan asarlar ko'proq shaxsiy xotira, voqea ketma-ketligi va ichki monologlarga e'tibor qaratgan yozuvlarda uchraydi. Misol uchun G'ofur G'ulomning „Shum bola“ asarini olsak „Mahallamizdagi men taniydigan qo'ni-qo'shnilarimiz mana shular, esimdan chiqqanlari bo'lsa, esimga tushganda yo'l-yo'lakay aytarman“ (G'.G'ulom, 10). Qissada asarning asosiy qahramoni bo'lmish Qoravoy o'zining bolalik yillaridagi xotiralarni eslab, hozirgi qarashlar bilan baholaydi.

Cho'lponning Kecha va kunduz romani vaqt va voqea rivojida har doim to'g'ridan-to'g'ri retrospektiv xususiyatlarni o'zida aks ettirgan. Asarning ayniqsa „Kecha“ bo'limida buning yaqqol aksini topish mumkin. Muallif Zebi obrazi orqali uning bolaligi va orzularini eslaydi:

„Zebi ba'zan o'zining beg'ubor bolalik kunlarini eslar, o'sha paytlardagi erkin va tashvishsiz damlar ko'z o'ngida jonlanardi.“ Bu yerda retrospeksiya orqali qahramonning hozirgi ahvoli bilan o'tmishdagi baxtli davri solishtiriladi. Yana bir asar qahramoni Miryoqub o'z hayotidagi qarorlarni eslaydi: *“U ilgari qilgan ishlarini xayolidan o'tkazib, ayrim xatolarining oqibatini endi tushunayotgandek edi.”*

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy tilshunoslikda retrospeksiya va prospeksiya kategoriyalari matnning vaqt jihatdan tashkil etilishida muhim funksional-pragmatik vositalar sifatida namoyon bo'ladi. Tahlillar asosida aniqlanishicha, retrospeksiya matn ichidagi vaqt kesimlarini o'zaro bog'lash, o'quvchining idrok jarayonini faollashtirish hamda mazmun-konseptual qatlamni chuqurlashtirishda asosiy mexanizmlardan biri hisoblanadi.

Natijalar retrospeksiyaning nafaqat kohesiya va integratsiyani ta'minlashi, balki matnning interpretatsion imkoniyatlarini kengaytirishini ham tasdiqlaydi. Xususan, u o'quvchini avvalgi ma'lumotlarga qaytarish, ularni qayta talqin qilish va matnning muhim nuqtalarini qayta aksentlash orqali estetik va semantik yuklamani kuchaytiradi. Prospeksiya esa aksincha, voqealarning keyingi rivojiga ishora qilib, matnda kutish effekti va semantik yo'nalishni shakllantiradi.

Muhokama jarayonida retrospeksiyaning subyektiv (o'quvchi bilan bog'liq) va obyektiv (muallif tomonidan boshqariladigan) turlari mavjudligi, uning implisit va eksplisit shakllarda namoyon bo'lishi hamda takrorlash mexanizmi bilan uzviy bog'liqligi aniqlandi. Shuningdek, o'zbek va jahon adabiyoti namunalarda retrospektiv unsurlar keng qo'llanilishi uning universalligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, retrospeksiya va prospeksiya matnning vaqt dinamikasini tashkil etuvchi asosiy kategoriyalar bo'lib, ular orqali o'tmish, hozirgi va kelajak o'rtasidagi semantik va pragmatik bog'lanish yuzaga keladi. Ushbu kategoriyalarni chuqur o'rganish matn lingvistikasi, diskurs tahlili va badiiy interpretatsiya sohalarida muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Galperin, I. R. (1981). Text as an object of linguistic study. Moscow: Nauka.
2. Chafe, W. (1994). Discourse, consciousness and time: The flow and displacement of conscious experience in speaking and writing. Chicago: University of Chicago Press.
3. Satarov M.A.. Matn lingvistikasi va vaqt kategoriyalari. – Toshkent: Fan, 2010.

4. Weinreich U.. *Tempus: Besproyektное ispolzovanie vremeni v yazykax.* – Moskva: Progress, 1970.
5. Verdaasdonk H., Van Rees C.C.. *Literary communication and reader response theory.* – Amsterdam: North-Holland, 1983.
6. Halliday M.A.K., Hasan R.. *Cohesion in English.* – London: Longman, 1976.
7. G'ofur G'ulom. *Shum bola.* – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 1983.
8. Cho'lpon. *Kecha va kunduz.* – Toshkent: Sharq nashriyoti, 1991.
9. Yu.M.. *Struktura xudozhestvennogo teksta.* – Moskva: Iskustvo, 1970.